

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії

Дипломна робота магістра
з теми: **«ВІЙСЬКОВІ КАМΠΑНІЇ ФРІДРІХА II ВЕЛИКОГО»**

Виконала: студентка 2 курсу

IstAb1-M17 групи

Напряму підготовки

032 Історія та археологія

Атаманчук-Бабій С.І.

Керівник:

доктор історичних наук, професор

Степанков В.С.

Рецензент:

Кам'янець-Подільський, 2018 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	
РОЗДІЛ 1 Історіографія, джерельна база та методологія дослідження...7-21	
1.1 Історіографія проблеми.....7	
1.2 Джерельна база.....13	
1.3 Методологічні засади дослідження.....18	
РОЗДІЛ 2 Дипломатія та військова стратегія Фрідріха II Великого.....22-40	
2.1 Роль і місце Пруссії в системі європейської політики 40-их рр. XVIII століття.....22	
2.2 Пруська армія та складові військової тактики Фрідріха II..... 31	
РОЗДІЛ 3 Боротьба за австрійську спадщину («війна інтересів»).....41-56	
3.1 Перша сілезійська війна.....41	
3.2 Військові кампанії 1741 року.....47	
3.3 Воєнні дії другого періоду війни та їх результати..... 51	
РОЗДІЛ 4 Воєнні кампанії Пруссії у «першій світовій війні»..... 57-81	
4.1 Роль Фрідріха II у Семирічній війні..... 57	
4.2. Результати воєнних дій початкового етапу війни..... 64	
4.3. Невдачі Фрідріха II й несподівана розв'язка конфлікту..... 74	
ВИСНОВКИ	82-86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	87-94

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Яскравою особистістю світової історії не тільки XVIII ст., а й сучасності є прусський монарх Фрідріх II Великий. Він був талановитою та різносторонньою людиною, яка завжди досягала поставленої мети. Саме його можна вважати вартим поваги та прикладом для особистого наслідування. Проте оцінка його військової діяльності в історіографії є надзвичайно неоднозначною. Хвиля образ на адресу цієї, безперечно, непостійної в своїх вчинках, але дуже яскравої і видатної людини з боку політиків, військових, письменників і істориків піднялася дуже давно - ще за його життя і триває й до сьогодні, що і зумовлює актуальність даної теми та викликає інтерес.

Доволі суперечливими є твердження та думки, що стосуються зовнішньої політики монарха. Фрідріх II був одним із творців системи міжнародних відносин XVIII ст., всього за 46 років правління він воював не більше 15 років, але ці дії дозволили Пруссії стати одним з найпотужніших політичних гравців на міжнародній арені. Ставлення до війни виражають міркування короля: «Не вступайте ніколи без серйозних підстав в бій, де смерть збирає такі жахливі жнива». Мета монарха була чіткою – об'єднання власних земель в єдину державу.

Як не дивно, якщо багатьох інших полководців прославляли їх перемоги, то Фрідріху II гучну популярність принесли його поразки, готовність «загинути зі славою» і вражаюча здатність воскресати і набирати силу в зовсім, здавалося б, безвихідних умовах. Можна сміливо сказати, що подібна стійкість, що мала на меті вимотування сил навіть найчисленнішого

противника, виявилася не по плечу більше нікому. Король був видатним майстром стратегії змору. У своїх політичних трактатах він, писав, що переможе той, у кого нерви витримають до кінця, треба прагнути, щоб кожен місяць війни наносив противнику в його економічних ресурсах і політичній свідомості важчі рани, ніж нам - ось головні підстави стратегії.

Тогочасні європейські країни бачили в особі монарха серйозного суперника, адже перед початком Семирічної війни віденські керівники потратили 8 років для того щоб створити проти прусського правителя коаліцію, до складу якої увійшли Росія за періоду правління Єлизавети, Італія, Іспанія, Швеція, Саксонія, Польща і Франція.

Він знав усі тонкощі військової справи і бачив війну в усіх її проявах, адже завжди очолював своє військо, отримував разом з ним грандіозні перемоги та поразки. Війна сама по собі плодovита нещастями, успіх її невірний, а наслідки згубні для країни. Часто прусського правителя історики звинувачують у тому, що перемоги у військових кампаніях давалися великою людською ціною і не варті були отриманого результату.

Не менш цікавим для дослідження даної теми є контраст між політичною практикою і теорією в епоху освіченого абсолютизму, що проявляється особливо яскраво біля витоків численних насильницьких військових акцій монархів, які заявили про свою прихильність ідеям Просвітництва. У зв'язку з цим вивчення їх політичних і військових поглядів, а особливо Фрідріха є важливою науковою задачею.

Об'єкт дослідження - експансіоністська політика Пруссії 40-70 их рр. XVIII ст. та її наслідки.

Предмет дослідження – військові кампанії Фрідріха II та роль у їх проведенні прусського монарха.

Хронологічні рамки. Робота охоплює період з 1740 по 1779 рр. Нижня межа - це початок правління монарха та початок Першої Сілезійської війни, верхня – завершення Семирічної війни.

Географічні межі дослідження визначаються територією Центральної Європи, оскільки військові дії Сілезійської та Семилітньої війни в основному велися на території цього континенту.

Мета дослідження, полягає в тому, щоб на основі проаналізованого комплексу джерел та літератури реконструювати військові кампанії монарха, визначити їх роль в історії Пруссії й також Центральної Європи.

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі **завдання**:

- висвітлити історіографію проблеми;
- охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- дослідити становище Пруссії напередодні початку ведення активних дій монарха на міжнародній арені ;
- проаналізувати військові кампанії Фрідріха в боротьбі за австрійську спадщину;
- охарактеризувати особливості воєнних дій періоду Семирічної війни;
- з'ясувати мистецтво ведення бою Фрідріха II й показати його як великого полководця.
- оцінити здобутки монарха у зовнішній політиці.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети при написанні роботи використовувала такі принципи історичного пізнання: об'єктивності, історизму, системності, всебічності, опори на історичні джерела та принцип історіографічної традиції.

Щодо методів, використаних у процесі дослідження, то основним став проблемно-хронологічний. Були застосовані також такі методи: системного аналізу, структурно-функціональний, історико-порівняльний, історико-

генетичний, історичної антропології, історико-біографічний, діахронний, синхронний.

Елементи наукової новизни – виявлено та систематизовано сукупність фактів, що характеризує військову діяльність прусського монарха, спрямовану на територіальне возз'єднання Східної Пруссії з основним ядром держави.

Практичне значення роботи. Опрацьовані матеріали даної роботи можна використовувати у підготовці до семінарських занять з курсу «Нова історія країн Європи і Америки», написання, курсових робіт, рефератів, а також у викладанні цього періоду в загальноосвітній школі.

Апробація результатів дослідження – дана робота виконана згідно навчально-наукової програми кафедри всесвітньої історії. Основні положення й результати роботи доповідалися на засіданнях кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету та на науковій конференції студентів і магістрантів історичного факультету у квітні 2018 року (тема доповіді: «Роль та значення Фрідріха II Великого у Семирічній війні»).

Публікації – матеріали доповіді на студентській конференції опубліковані в збірнику «Наукові праці студентів і магістрантів історичного факультету» за 2018 р.

Структура роботи – складається з вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел та літератури.

утвердженні Пруссії як могутньої держави і центра сили на європейському континенті є незаперечною.

ВИСНОВКИ

Вивчення наукової літератури й джерел дало підставу зробити наступні
ВИСНОВКИ:

1. Тема «Військові кампанії Фрідріха II Великого» є достатньо добре дослідженою в історіографії, особливо німецькій – Дройзен, Імміх, Фольц, Мерінг та російській – Коні, Ненахов. Сама особистість короля є достатньо суперечливою і викликала інтерес як сучасників монарха, так і дослідників нашого покоління. Аналізуючи праці дослідників, можна спостерігати за різноманітним поглядів та думок стосовно стратегії ведення бою та військової діяльності монарха в цілому. Нажаль, дана тема є погано дослідженою в українській історіографії, відомі тільки загальні праці по історії Сілезійської та Семирічної війн Вдовенка, Сокирки, Дахно.

2. Наявна джерельна база дозволяє дати досить повні відповіді на дослідницькі питання. Усі джерела слід поділити на групи за родами: документальні та наративні. Серед документальних джерел варто виділити дві підгрупи – розпорядчі та дипломатичні джерела. Незважаючи на те, що досліджувана проблема звучить як «Військові кампанії Фрідріха II Великого» для нас велику цінність мають документи розпорядчого характеру і стосуються безпосередньо внутрішньої політики держави Пруссія. Щодо дипломатичних документів, необхідно зазначити, що король був одним з творців політичної системи XVIII століття, що і зумовило їх достатню кількість та цінність.

Не менш важливими для вивчення є наративні джерела, серед яких варто виділити літературно-публіцистичні твори, мемуари. До першої підгрупи належать праці самого монарха. Фрідріх був достатньо розумною та талановитою особистістю, збереглося кілька його праць, завдяки яким можливим є вивчення поглядів монарха, це на самперед історичні трактати «Історія Бранденбурзька», «Історія мого часу», «Антимакіавеллі», «Політичний заповіт». Мабуть чи не найбільшу цінність мають і мемуарні джерела. Важливим і не менш цікавим є заснований на особистих враженнях спогад барона Йоганна Вільгельма фон Архенгольца «Історія Семирічної

війни», автор був безпосереднім учасником трьох останніх кампаній Семирічної війни, описав також і окупацію Східної Пруссії.

3. Аналіз поглядів прусського монарха показав, що становище Східної Пруссії, відірваної від основного масиву володінь, протягом усього періоду його правління було найважливішою причиною слабкості монархії, а її об'єднання з Бранденбургом - вірним засобом забезпечення надійної безпеки держави і зростання його ролі в європейській політиці. Саме ця стратегічна мета територіального возз'єднання прусських земель визначала погляди Фрідріха на інші міжнародні виклики і змінювала зовнішньополітичний курс Пруссії, в тій чи іншій мірі підпорядковуючи його ідеї «округлення кордонів».

Геополітичні погляди короля склалися під сильним впливом попередників Фрідріха на прусському престолі, але він не тільки наслідував традиції династії Гогенцоллернів, а й пішов далі. Він висловив думку про вирішення найгострішої проблеми забезпечення міцності нових кордонів.

Король був активним учасником дипломатичної гри у боротьбі за австрійську спадщину та одним з творців формування ворожих коаліцій напередодні Семирічної війни.

4. Фрідріх II відомий в історії не тільки як розумний правитель, реформатор, а як геніальний стратег. Необхідно відзначити надзвичайно важливі для історії Пруссії періоди – Першу та Другу Сілезійські та Семирічну війни. Кожен з вказаних періодів має певні особливості військових кампаній.

На початку правління короля ніхто з європейських правителів не бачив гідного суперника в лиці Пруссії, проте уже події початку боротьби за австрійську спадщину вивели її на перший рівень політичної боротьби в Європі. Необхідно виділити надзвичайно важливі битви, а саме під Мольвіце та Хотузіце, оскільки вони вирішили долю приєднання бажаної Сілезії до Пруссії.

Дещо складнішим для Фрідріха була Друга Сілезійська війна, оскільки в неї втрутилися Великобританія та Франція, а колишній союзник Росія, категорично не підтримувала загарбницьку політику монарха. Проте завдяки битвам при Соорі та Кессельдорфі було укладено Дрезденський мир, Пруссії належала Сілезія з герцогством Глац. Дана війна вивела країну на рівень могутніх європейських держав.

5. Надзвичайно складною і неоднозначною була Семирічна війна. Її правдиво за масштабами порівнюють з «першою світовою війною». Щодо кампаній Фрідріха то вони йшли з перемінним характером, були як грандіозні перемоги так і великі поразки. Протягом семи років Фрідріх II зробив 3 наступальних і 4 оборонних походи. На початковому етапі війна була для нього успішною. У листопаді 1757 р. пруссаки завдали французьким військам тяжкої поразки під Розбахом, а в грудні того ж року здобули перемогу над австрійцями при Лейтніні. Однак в 1757 р. пруссаки програли австрійцям біт, що змусило їх піти з Богемії. Майже одночасно російська армія вступила в Східну Пруссію, завдавши противнику поразки при Гросс-Егерсдорфі. У серпні 1758 відбувся кровопролитний бій між прусською і російською арміями під Цорндорфом. Втрати прусських військ склали 12 тис. і росіян - 19 тис. осіб убитими, але вирішального успіху жодна зі сторін не добилася. Найбільшою була поразка війська Фрідріха II при Кунерсдорфі в серпні 1759 р., прусська армія втратила 19 тис. осіб і 172 гармати.

Перемога Фрідріха за оцінками істориків викликає сумніви, оскільки не відомо як би закінчилися військові дії якби до влади не прийшов «фанатик» короля Петро III. Проте не можна не зважати на стратегічно геніальні перемоги над вдвічі більшим військом під час битви при Лобозіце, Розбасі, Лейтніні. Король значно збільшив територію своєї держави, довів її рівність у зовнішньополітичній сфері з передовими країнами Європи.

Фрідріх II визнавав, що в ході Семирічної війни він втратив 120 своїх генералів. Ця війна, що коштувала життя півмільйона осіб і спричинила страшні руйнування, не привела до істотних змін в розстановці сил в Європі. Пруссія зберегла за собою завойовану раніше Сілезію і графство Глац. Сучасники Фрідріха, і на чолі їх його брат, принц Генріх, часто в самій різкій формі засуджували короля за те, що він проливає зайву кров, вони запевняли, що його військо мистецтво полягає в тому, щоб вічно битися.

6. Монарх не тільки заволодів бажаними територіями, а й довів усім власну геніальність. Фрідріха часто називають найвидатнішим тактичним генієм свого часу за його спроможність перемагати в битвах, де опонент переважав у кількості. Король вважав ідеальною армію, що нараховувала 30000 добре дисциплінованих солдат, адже з нею не хизуючись, можна завоювати весь світ. Монарх в битві під Соором і Лейтином довів, що чисельність війська не є запорукою успіху, він здобув перемоги маючи перед собою ворога значно більшого за чисельністю.

Великого значення правитель надає випадку. Під Кессельдорфом треба вважати чисто щасливою для прусаків випадковістю, що їм вдалося атакувати саксонців до підходу австрійців. А під Лобозіце австрійці по суті виграли битву проте перемога залишилася за прусаками лише тому, що вони не усвідомили, що виграли і почали відступати.

Наполеон Бонапарт вбачав у Фрідріху найвидатнішого майстра польової тактики всіх часів і черпав у нього натхнення. Король багато зробив для розвитку своєї армії і сам ніколи не покидав своє військо на полі бою.

7. Хоча, Пруссія виявилася спустошеною війною й потребувала відновлення, проте народ пруський мав досить причин радіти. Семирічна війна звела їх батьківщину в ступінь самостійної держави, пробудила в ній свідомість і впевненість в своїх силах. Пруссія була вільна від зовнішніх боргів і мала можливість самостійно розвиватися, тоді як інші держави абсолютно

виснажилися, і на довгий час результати своєї внутрішньої діяльності повинні були витратити на погашення іноземних позик. Крім того, слава військових кампаній і гучне ім'я Фрідріха, як полководця, поставили Пруссію на один рівень з найсильнішими державами і вивели її на передовий рівень в європейській політиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архенгольц И. В. История семилетней войны. Москва: «Издательство АСТ», 2001. 560 с.
2. Бисмарк О. Мысли и воспоминания: В 3-х томах. Москва: Государственно-экономическое издательство, 1941. Т. 1. 383 с.
3. Воспоминания генерал-фельдмаршала князя Александра Александровича Прозоровского о Берлинской экспедиции в октябре 1760 года Дата оновлення 08.12.2017 URL: http://syw-cwg.narod.ru/Brl_60_doc3.html (дата звернення: 14.10.2018)
4. Ганс Дельбрюк 1757 год Становище Пруссії Дата оновлення 22.11.2017 URL: http://syw-cwg.narod.ru/Dlbr_Pr.html (дата звернення 25.10.2018)
5. Голицин 1757 г. Действия в восточной Пруссии Движение русской армии в Восточную Пруссию. Сражение при Гросс-Егерсдорфе 19 (30) августа Дата оновлення 09.12.2017 URL: <http://encyclopedia.mil.ru/> 6 (дата звернення 12.11.2018)
6. Из “Журнала военных действий армии С. Ф. Апраксина” о сражении при Гросс-Егерсдорфе 1757 г. 19 августа. Дата оновлення 09.07.2017 URL: http://syw-cwg.narod.ru/GE_rel01.htm (дата звернення 13.11.2018)
7. Из реляции С. Ф. Апраксина императрице Елизавете о взятии Мемеля и самовольном смягчении В. В. Фермором условия сдачи гарнизона Дата оновлення 03.04.2017 URL: http://militera.lib.ru/research/ulfkotte_u/01.html (дата звернення 14.11.2018)

8. О взятии Мемеля дивизии генерала и кавалера Фермора Дата оновления 09.06.2017 URL: http://syw-cwg.narod.ru/doc_zrn06.htm (дата звернення 12.10.2018)
9. Описание сражения при Цорндорфе из журнала военных действий армии В. В. Фермора 14 августа 1758 г. Дата оновления 05.01.2017 URL: http://syw-cwg.narod.ru/doc_zrn01.html (дата звернення 08.10.2018)
- 10.Отзывы Фридриха Второго. – Москва: Русский архив, 1898. № 2. 207с.
- 11.Петербургская конвенция между Россией и Пруссией о первом разделе Польши // Под стягом России: Сборник архивных документов. Москва : Русская книга, 1992. С.131.
- 12.Письма императора Петра Феодоровича к прусскому королю Фридриху Второму // Русский архив. 1898. № 1. 86с.
- 13.Письмо Фридриха Второго к принцу Генриху. Москва: Русский архив, 1912. №2.42 с.
- 14.Письмо Фридриха II к императрице Екатерине. Москва: Русский архив, 1842. №3. 32 с.
- 15.Реляция генерал-майора Тотлебена о занятии Берлина в октябре 1760 года. Дата оновления 01.07.2017 http://syw-cwg.narod.ru/Brl_60_doc4.html (дата звернення 09.10.2018)
- 16.Русско-австрийский союз 1759 год. Документы, Собранные Генерального Штаба Полковником Масловским Дата оновления 06.07.2017 URL:narod.ru/Texts/Dokumenty/Austria/XVIII/1740 (дата звернення 08.19.2018)
- 17.Фридрих II Великий. Анти-Макиавелли. Москва: АСТ, 2009. 52 с.
18. Фридрих II. Из записок Фридриха Великого о России в первой половине XVIII-го века. Москва : Русский архив, 1877. Кн. 1. Вып. 1. 30 с.
19. Фридрих Второй. История моего времени. Москва: Санкт-Петербург, 1789. 144 с.

20. Фридрих II История Бранденбургская. Москва: Санкт-Петербург, 1770. 189 с.
21. An den König Friedrich Wilhelm I. Cüstrin, den 18. December 1731 / Oeuvres de Frédéric le Grand. T. XXVII. Berlin., 1856. 233 s.
22. Das Politische Testament von 1752, 1768 Friedrich der Grosset. Berlin, 1982. 262s.
23. Denis Sdvizkov: Pejzaz posle bitvy. Corndorf ili Russkie v 1758 g. / Landschaft nach der Schlacht. Zorndorf oder die Russen im Jahre 1758
24. Fridrich der Grosse. Geschichte des Sibenjährigen Kriegs. Berlin, 1846-1847. 210 s.
25. Politische Korrespondenz Fridrichs des Grossen. T.: Berlin, 1879. 361s.

Література, монографії, статті

26. Базилевич К. В. Разгром русскими войсками прусской армии Фридриха II и взятие Берлина (1760г.). Москва: Издательство АН СССР, 1946. 139с.
27. В. М. Вдовенко. Війна за австрійську спадщину 1740-48 // Українська дипломатична енциклопедія. Київ: Знання України, 2004 Т.1. с.234.
28. Виноградов В. Семилетняя война Дата оновлення 06.04.2018. URL : <https://his.1september.ru/articlef.php?ID=200004501>. (дата звернення: 23.04.2018).
29. Восточная Пруссия. С древнейших времен до конца второй мировой войны: Ист. очерки. Документы. Материалы / Колл. авторов под руководством В. Исупова и Г. Кренина. Калининград: Кн. изд-во, 1996. 430 с.
30. Гейсман. С. История военного искусства в новые века в эпоху Фридриха Великого и Екатерины Великой. Санкт-Петербург: «Издательство», 1896. 287с.

31. Голованов М. В. Политика Фридриха II по интеграции восточной и западной Пруссии в 1772 - 1786 гг. // Москва: Ретроспектива, 2006. № 2. С.22
32. Голованов М. В. Расстановка политических сил в Европе перед началом семилетней войны: по «Политическому завещанию» Фридриха II 1752г. // Москва: Ретроспектива, 2005. № 1. С. 15
33. Голованов М. В. Фридрих II и Россия во время Первой и Второй Силезийских войн // Ретроспектива : Всемирная история глазами молодых исследователей. Москва, 2008. № 3. С. 18
34. Грейг О. Тайная доктрина третьего рейха. Москва : Алгоритм, 2016. 340 с. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. Санкт-Петербург: Наука. Т. 4., 1938. 430с.
35. Дахно І.І. Історія країн світу: Довідник. Київ: Центр учбової літератури, 2007 .816 с.
36. Деннисон Дж. Конница при Фридрихе Великом. Москва: АСТ, 2001. 480с.
37. Дюпюи Р. Э. Всемирная история войн : энцикл. воен. : [В 3 кн.: перевод]. Москва: Полигон, 1997. Кн. 2. 895 с.
38. Егер О. Всемирная история (том 3. Новая история). – Москва: АСТ, 2002. 403 с.
39. Эпштейн А.Д. История Германии от позднего средневековья до революции 1848 г. Москва: Издательство ИМО, 1961. 380с.
40. Ивонин Ю. Е. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVI-XVIII вв. Смоленск : Русич, 2004. 464 с.
41. История военного искусства / Под общ. ред. П.А. Ротмистрова. Москва: [б. в.], 1963. Т. I. С. 140-143.
42. История дипломатии: в 3 т. / Под ред. В.А. Зорина, В.С. Семенова, С.Д. Сказкина, В.М. Хвостова. Москва : Госполитиздат, 1959. Т. 1. 896 с.

43. Карлейля Т. « Історія Фрідріха II Прусського» / Пер. с англ. В.И. Яковенко. Санкт-Петербург: [б. в.], 1891. 438с.
44. Кони Ф. А. Фридрих Великий. Москва: Издательство «Феникс», 1997. 542с.
45. Коробков Н.М. Семилетняя война. Москва: [б. в.], 1940. 234с.
46. Кузьмін О.С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки, Житомир, 2011- 455 с.
47. Лубченков Ю. Н. Все полководцы мира. Новое время. Москва: Вече, 2001. 384с.
48. Лупанова М.Е. Дипломатия Екатерины II и война за Баварское наследство // Вопросы истории. Москва, 2008. № 2. 43с.
49. Меринг Ф. История войн и военного искусства. Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 2000. 528 с.
50. Меринг Ф. История Германии с конца средних веков. Москва: [б. в.], 1923. 236 с.
51. Мусский И.А. Сто великих дипломатов. Москва: Вече, 2002. 475с.
52. Н.В. Кривець, А.Ю. Мартинов. Німеччина // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О. Київ: Видавництво «Наукова думка», 2010. С.289.
53. Ненахов Ю. Войны и кампании Фридриха Великого. Москва: Харвест, 2002. 464 с.
54. Носов Б.В. Установление российского господства в Речи Посполитой. 1756-1768 гг. Москва: Индрик, 2004. 729 с.
55. Пекарский П.П. Поход русских в Пруссию в 1757 году II Военный сборник. Москва: [б. в.], 1858. Т. III. С. 289-350.
56. Петр I в Пруссии (1697 - 1717) // Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции, посвященной 300-летию русского военно-морского флота. Воронеж, 1996. С.34.
57. Происс Й. «Історія життя Фрідріха Великого». Москва: ИВИ РАН, 1830. 427с.

58. Пик С. М. Дипломатія європейських держав у період Семирічної війни 1756-1763 рр. Львів: [б. в.], 2005. 180с.
59. Рамбо А. Русские и пруссаки. История Семилетней. Москва: Воениздат, 2004. 360 с.
60. Рахматуллин М. Императрица Екатерина Вторая // Наука и Жизнь. Москва, 2014. – С.32 -35
61. Рыжов К. Все монархи мира: Западная Европа. Москва: Виче, 2009. 476с.
62. Русские в Кенигсберге в Семилетнюю войну // «Запад России». Калининград, 1993. №2(6). – С.56-60.
63. Рюфтер Георга Готфрида Третья часть старого и нового Берлина. Москва : [б. в.], 1824. 267с.
64. Свечин А.А. Эволюция военного искусства. Том I. Москва: Государственное военное издательство, 1922. 326с.
65. Свечин А. А. Стратегия в трудах военных классиков. Том II. Москва: Государственное военное издательство, 1926. 423с.
66. Семевский М.И. Противники Фридриха Великого // Военный сборник. 1856. № 5-6. С. 32-40
67. Сокирко О.Г. Семирічна війна 1756 - 1763 Дата оновлення 06.04.2018. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Semylyitnia_vijna_1756 (дата звернення: 23.04.2018).
68. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. Москва: Междунар. отношения, 2002. 696 с.
69. Урланис Б.Ц. История военных потерь. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил Европейских стран в войнах 17-го-20-го веков (Историко-статистическое исследование). Санкт-Петербург: Полигон, 1998. 560с.
70. Фибих Д. Семилетняя война (1756 - 1763). Москва: Воениздат, 1940. 68 с.
71. Фрейзер Д. Фридрих Великий/Пер. с англ., - Москва: [б. в.], 2003. - 604 с.

72. Шигарева А. Н. Фридрих II об уроках европейской // Вестник, 2015. №2. С.15
73. Шишов А. 100 великих военачальников. Москва: Вече, 2013. 432с.
74. Штенцель А. История войн на море. В 2-х т. Морская политика Фридриха Великого и Екатерины II . Москва: Изографус, 2002. 704 с.
75. Яковлев Н. Н. Европа накануне Семилетней войны. Москва: ИВИ РАН, 1997. 149 с.
76. Augstein R. Preussens Friedrich und die Deutschen. Berlin, 1880. 383 p.
77. Aldington R. Voltaire and Frederick the Great. New York: Brentano's, 1927. 266 p.
78. Bremey A. Friedrich der Grosse. Entwicklungsgeschichte eines Staatsmannes (bis 1755), Tübingen, 1934. 230s.
79. Droysen J.G. Friedrich der Grosse. Leipzig. Berlin, 1874. 340s.
80. Duffy C. Frederick the Great: A Military Life. London, 1985. 460s.
81. Faber K. Ueber eine Friedrich dem Großen in Bezug auf die Provinz Preußen gemachte Beschuldigung // Preussisch Provinzial-Blätter. Königsberg, 1831. S.34-37
82. Grünhagen C. Geschichte des ersten schlesischen Krieges. Berlin, 1880. 430s.
83. Haythornthwaite P. Osprey Frederick the Great's Army Cavalry. London: AT-ARMS, 1991. 480 p.
84. Immich M. Geschichte des Europäischen Staatensystems von 1660-1789. München: Berlin, 1905. 380s.
85. Lavis Ernest The Youth of Frederick the Great. London: Forgotten Books, 2001. 470 p.
86. Mittenzwei I. Friedrich II. von Preußen: Eine Biographie. Berlin, 1990. 429с.
87. Preussens Herrscher. Von den ersten Hohenzollern bis Wilhelm II. / Hrsg. F.-L. Kroll. München, 2000. 418s.
88. Reiners L. Friedrich. München, 1952. 420s.

- 89.Reimann E. Geschichte der europäischen Staaten. Gota, 1882. 230s.
- 90.Schmidt A.W. Geschichte der preußisch-deutschen Unionsbestrebungen seit der Zeit Friedrichs des Großen. Berlin, 1851. 354s.
- 91.Schweizer K. England, Prussia, and the Seven Years' War: Studies in alliance policies and diplomacy. Lewiston: New York, 1989. 380c.
- 92.SchiederTh. FriedrichderGrosse. Berlin: Wien, 1983. 239 s.
- 93.Stribny W. Die Russlandpolitik Friedrichs des Grossen. Würzburg, 1966. 210s.
94. Treue W. Deutsche Geschichte von 1648 bis 1740: politischer und geistiger Wiederaufbau. Berlin, 1956. 340 s.
- 95.Volz G. B. Kriegsführung und Politik Königs Friedrichs des Grossen in den ersten Jahren des siebenjährigen Kriges. Berlin, 1895.450s.
- 96.Vogler G.,Vetter K. PreuBen. Von den Anfängen bis zur Reichsgrundung. Berlin, 1975. 325 s.
97. Vogt H. Die Friederizianische Armee. Bonn:Militararchive Verlag. 1993. 623s.
- 98.Wunderlich D.Vernetzte Karrieren: Friedrich der GroBe, Maria Theresia, Katharina die GroBe. Regensburg. 2000. 286 s.
- 99.Zernack K. Friedrich, Russland und Polen. Preussens Grosser Konig. Leben und Werk Friedrich des Grossen. Eine Ploetz-Biographie. Wiiurzburg, 1986. 144s.